शिवराई

स्वराज्याचे चलन

समाधान भारतीय · अभिषेक देशमुख

शिवराई

स्वराज्याचे चलन

ShivRai - The Currency of Swarajya

छत्रपती शिवराय, रयत आणि एका तांब्याच्या नाण्यातून उलगडणारा स्वराज्याचा प्रवास

सुवर्ण होन दोन्ही बाजू

तांब्याची शिवराई दोन्ही बाजू

मनोगत

छत्रपती शिवरायांचे नाव घेताच मनात सह्याद्रीतील गड, मावळ्यांचे धैर्य आणि स्वराज्याचे स्वप्न उभे राहते. त्याचबरोबर स्वराज्यासाठी कष्ट करणाऱ्या रयतेविषयीही अभिमान वाटतो.

तांब्याची छोटीशी शिवराई आपल्याला बाजारापासून रायगडापर्यंत घेऊन जाते. तिच्यावरील अक्षरांत राजनाव दिसते; तिच्या इतिहासातून राज्य आणि रयत यांचे नाते उलगडते.

आमच्यासाठी हे पुस्तक आदराचा मुजरा आहे. महाराजांचा पराक्रम, जिजाऊंचे संस्कार, सहकाऱ्यांचे धैर्य आणि सामान्य माणसांचे श्रम यांना त्यात स्थान आहे. या प्रेरणादायी इतिहासाचे कथन करताना खऱ्या नाण्याची माहिती आणि कलात्मक कल्पना वेगळी ठेवण्याची काळजी घेतली आहे.

ज्यांच्या श्रमांनी स्वराज्याला बळ दिले आणि ज्यांना शिवरायांच्या कार्यातून आजही उमेद मिळते, त्यांना हे पुस्तक सप्रेम अर्पण.

समाधान भारतीय · अभिषेक देशमुख

अनुक्रमणिका

मनोगत.....३

१ · सह्याद्रीत उभे राहिलेले स्वराज्य.....६

२ · संघर्ष, सहकारी आणि वाटचाल.....७

३ · रायगड आणि सार्वभौमत्वाचा क्षण.....९

४ · शिवराई : तांब्यावर उमटलेले नाव.....११

५ · नाणे कसे घडत होते?.....१३

६ · तांब्याची शिवराई आणि सुवर्ण होन.....१५

७ · बाजारात फिरणारी मुद्रा.....१७

८ · स्वराज्याचा आधार : शेतकरी आणि रयत.....१९

९ · भाजीच्या देठापासून सैन्याच्या शिस्तीपर्यंत.....२१

१० · किल्ले, बंदरे आणि व्यापाराच्या वाटा.....२३

११ · राज्यकारभार आणि माणसांचा मान.....२४

१२ · शिवरायांनंतरही जिवंत राहिलेली परंपरा.....२६

१३ · नाणे जपताना इतिहासही जपावा.....२९

१४ · शिवरायांकडून आजच्या काळासाठी.....३०

अखेरचा मुजरा.....३३

कालरेषा.....३४

निवडक संदर्भ आणि चित्रश्रेय.....३५

लेखक आणि संपर्क.....३८

१ · सह्याद्रीत उभे राहिलेले स्वराज्य

सतराव्या शतकातील दख्खन अनेक सत्तांच्या संघर्षात सापडला होता. गावांवर युद्धाचा, वसुलीचा आणि असुरक्षिततेचा भार पडत असे. अशा काळात १९ फेब्रुवारी १६३० रोजी शिवनेरीवर शिवाजी महाराजांचा जन्म झाला. पुढे जगाने त्यांना छत्रपती म्हणून ओळखले; महाराष्ट्राने त्यांना प्रेमाने शिवराय म्हटले.

मातोश्री जिजाऊ आणि शहाजीराजे भोसले यांच्या जीवनाचा व अनुभवांचा शिवरायांच्या जडणघडणीशी जवळचा संबंध होता. पुण्याच्या परिसरातील परिस्थिती, मावळातील डोंगरवाटा आणि स्थानिक लोकांचे जीवन त्यांनी जवळून पाहिले. त्यातून तयार होत गेलेली दृष्टी केवळ एखादा प्रदेश जिंकण्याची नव्हती; स्वतःच्या अधिकाराने कारभार करू शकेल असे राज्य उभे करण्याची होती.

स्वराज्याचा पाया घालताना शिवरायांना सह्याद्रीची ओळख असलेले सहकारी लाभले. किल्ले, वाटा आणि गावांशी जोडलेल्या माणसांनी हे कार्य आपल्या श्रमांनी पुढे नेले. सुरुवातीला साधने मर्यादित होती. परंतु ध्येय स्पष्ट होते, आणि परिस्थितीनुसार मार्ग बदलण्याची तयारीही होती.

सह्याद्री, गडकोट आणि त्यांना जोडणारे जनजीवन

तोरण्यासारख्या किल्ल्यांपासून आरंभ झालेली वाट अनेक चढउतारांतून पुढे गेली. किल्ला मिळवणे हा एक क्षण; तो टिकवण्यासाठी धान्य, पाणी, पहारा, दुरुस्ती आणि माणसांचा विश्वास लागतो. शिवरायांच्या कार्याचा मोठेपणा या दोन्ही गोष्टींमध्ये आहे: धाडसी पाऊल टाकणे आणि त्या पावलामागे टिकाऊ व्यवस्था उभी करणे.

२ · संघर्ष, सहकारी आणि वाटचाल

स्वराज्याचा प्रवास सरळ नव्हता. आदिलशाही आणि मुघल सत्तेशी संघर्ष, वेढे, तह आणि पुन्हा उभारणी यातून अनेक संकटे आली. १६५९ मधील प्रतापगडाचा प्रसंग आणि त्यानंतरचा संघर्ष स्वराज्यासाठी

महत्त्वाचा ठरला. प्रत्येक विजयामागे रणनीतीबरोबर माहिती, स्थानिक भूप्रदेशाची जाण आणि सहकाऱ्यांची तयारी होती.

१६६० मध्ये पन्हाळ्याचा वेढा पडला. त्यातून सुटून विशाळगड गाठण्याच्या प्रसंगी बाजीप्रभू देशपांडे आणि त्यांच्या साथीदारांनी केलेल्या लढ्याची आठवण महाराष्ट्र आजही ठेवतो. शिवा काशीद यांच्यासारख्या सहकाऱ्यांचे बलिदानही या इतिहासाचा भाग आहे. स्वराज्याचा जयघोष करताना या माणसांची नावे विसरता येत नाहीत.

पुढे शाहिस्तेखानाविरुद्धची मोहीम, पुरंदरचा तह आणि १६६६ मधील आग्र्याहून सुटका अशा घटनांनी महाराजांच्या नेतृत्वाची वेगवेगळी रूपे दाखवली. काही प्रसंगी माघार किंवा तह आवश्यक होता; दुसऱ्या वेळी वेगाने हालचाल करून गमावलेले बळ पुन्हा उभे करावे लागले. सिंहगडाच्या लढाईतील तानाजी मालुसरे आणि असंख्य ज्ञात-अज्ञात सहकाऱ्यांचे योगदान त्या प्रयत्नांशी जोडलेले आहे.

गडाच्या वाटांवरून पुढे जाणारे स्वराज्य

इतिहासातील प्रत्येक घटनेभोवती पुढच्या पिढ्यांनी अनेक कथा सांगितल्या. त्या लोकस्मृतीचा भाग आहेत. मात्र महाराजांचे कर्तृत्व समजण्यासाठी अतिशयोक्तीची गरज नाही. प्रतिकूल परिस्थितीत माणसे एकत्र आणणे, त्यांना जबाबदारी देणे आणि संकटानंतर पुन्हा उभे राहणे हीच मोठी गोष्ट आहे.

३ · रायगड आणि सार्वभौमत्वाचा क्षण

६ जून १६७४. रायगडावर शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक झाला आणि ते छत्रपती झाले. अनेक वर्षांच्या संघर्षातून उभे राहिलेल्या राज्याला या सोहळ्याने सार्वभौम सत्तेचे औपचारिक रूप दिले. हा क्षण

एका व्यक्तीचा गौरव होता; तितकाच तो त्या कार्यात सहभागी झालेल्या असंख्य लोकांचाही होता.

राज्याभिषेक म्हणजे केवळ सिंहासन, छत्र आणि समारंभ नव्हे. स्वतंत्र सत्तेला कारभारासाठी अधिकार, जबाबदाऱ्या, अधिकारी, महसूल आणि लोकांपर्यंत पोहोचणारी ओळख लागते. राज्याभिषेक शकाची सुरुवात, राजकीय पदव्या आणि राजनाम असलेल्या नाण्यांची परंपरा या व्यापक बदलाशी संबंधित आहेत.

रायगड आणि राज्याभिषेकाची स्मृती

नाण्यावरील नाव हे त्या सत्तेच्या सार्वजनिक ओळखीचे एक रूप होते. हातोहात फिरणारी मुद्रा व्यापाऱ्यापर्यंत, बाजारापर्यंत आणि व्यवहारात

सहभागी होणाऱ्या अनेक माणसांपर्यंत पोहोचू शकत होती. शिवराईकडे पाहताना म्हणूनच आपण केवळ धातूचा तुकडा पाहत नाही; स्वतंत्र राज्याच्या इतिहासाशी जोडलेली एक वस्तू पाहत असतो.

छत्रपती शिवरायांचे जीवन १६८० मध्ये संपले; पण त्यांनी उभारलेल्या स्वराज्याचा संघर्ष आणि त्यांच्या नावाशी जोडलेली नाण्यांची परंपरा पुढेही चालू राहिली.

४ · शिवराई : तांब्यावर उमटलेले नाव

शिवराई म्हटले की छत्रपती शिवरायांच्या राजनावाशी संबंधित तांब्याच्या नाण्यांची परंपरा डोळ्यांसमोर येते. परिचित प्रकारांतील एका बाजूवर नागरी लिपीत ‘श्री / राजा / शिव’ आणि दुसऱ्या बाजूवर ‘छत्र / पति’ असा लेख आढळतो; मराठीत आपण हे बिरुद ‘छत्रपती’ असे लिहितो. प्रत्येक जपलेल्या नाण्यावर सर्व अक्षरे पूर्ण उमटलेली असतीलच असे नाही.

भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या चलनसंग्रहालयाच्या ऐतिहासिक आढाव्यात शिवरायांनी १६६४ मध्ये नाणी जारी केल्याचा आणि १६७४ मधील

राज्याभिषेकानिमित्त पुन्हा नाणी जारी झाल्याचा उल्लेख आहे. ही नाणेप्रचलनाविषयीची व्यापक नोंद आहे. त्या दोन वर्षांपैकी एखादे वर्ष प्रत्येक उपलब्ध शिवराईच्या छायाचित्राला किंवा प्रत्येक ठशाला आपोआप लावता येत नाही.

खाली दिलेल्या दोन प्रतिमा शिवराई प्रकारच्या प्रत्यक्ष तांब्याच्या नाण्याच्या बाजू दाखवतात. वर्षानुवर्षांच्या झिजेमुळे आणि मूळ ठशातील फरकांमुळे काही अक्षरे व कडा कमी स्पष्ट दिसू शकतात. या छायाचित्रांतील नाण्याची नेमकी टांकसाळ किंवा निर्मितीचे वर्ष स्वतंत्रपणे निश्चित केलेले नाही.

तांब्याच्या शिवराईच्या दोन बाजू · प्रत्यक्ष छायाचित्रे

ही अक्षरे वाचताना एका राजाची ओळख दिसते; त्याच वेळी नाण्याची लहानशी आकारमानाची दुनिया उलगडते. बाजारात मोठ्या आणि लहान दोन्ही प्रकारच्या व्यवहारांची गरज असते. तांब्याची मुद्रा छोट्या मूल्याच्या व्यवहारांसाठी उपयुक्त होती, तर मौल्यवान धातूंची नाणी निराळ्या गरजा भागवत होती.

शिवराई ही एकाच साच्यातील, एकाच दिवशी तयार झालेल्या नाण्यांचे नाव नाही. नाव, अक्षरे आणि रूप यांच्या आधारे जोडता येणाऱ्या नाण्यांमध्येही प्रकारभेद आणि काळातील फरक आढळतात. म्हणून ‘शिवराई’ या नावाचा आदर राखून तिचा इतिहास समजण्यासाठी नाण्यांची वेगवेगळी वैशिष्ट्ये लक्षात घ्यावी लागतात.

५ · नाणे कसे घडत होते?

आजच्या यंत्रनिर्मित नाण्यांच्या तुलनेत जुने हाताने ठसा दिलेले नाणे पाहताना असमानता सहज दिसते. धातूचा छोटा तुकडा आणि त्यावर आघाताने उमटवलेला ठसा यांमुळे आकार, अक्षरांची जागा आणि छापेची खोली वेगळी असू शकते. झिजलेला ठसा किंवा थोडासा सरकलेला आघात यामुळे काही अक्षरे अपुरी दिसू शकतात.

नाणे घडवणाऱ्या कारागिरीची दृश्यकल्पना

नाण्याला दोन बाजू असतात; प्रत्येक बाजूवरील लेख, चिन्हे आणि ठशांचे परस्पर संबंध अभ्यासकांसाठी महत्त्वाचे असतात. धातू, वजन, आकार, साच्यांची रचना आणि नाणे कुठे व कसे सापडले याची माहिती एकत्र आली, तर ओळख अधिक भक्कम होते. नाण्यावर असलेले नाव स्वतःमध्ये महत्त्वाचे असले तरी ते प्रत्येक वेळी अचूक वर्ष सांगत नाही.

केंब्रिज येथील फिट्झविल्यम संग्रहालयात ‘शिवराई पैसा’ म्हणून नोंदवलेल्या एका तांब्याच्या नमुन्याचे वजन ९.४५ ग्रॅम आहे. त्याचा आकार सुमारे १८ × १९ मिलिमीटर आहे. ही मोजमापे त्या विशिष्ट संग्रहालयीन नमुन्याची आहेत; या पुस्तकातील छायाचित्रांना ती

लावलेली नाहीत. संग्रहालयाने त्या नमुन्याचा काळ १६७४ ते १८१८ असा विस्तृत आणि अनिश्चित दिला आहे.

या तपशिलात शिवराईचे वेगळेपण दडलेले आहे. छत्रपती शिवरायांचे राजनाव एका पिढीपुरते मर्यादित राहिले नाही. पुढील काळातील नाण्यांवर किंवा वापरात टिकलेल्या मुद्रांमध्येही त्याची ओळख दिसते. म्हणून जतन झालेले प्रत्येक नाणे हा मोठ्या आणि गुंतागुंतीच्या प्रवासातील स्वतंत्र पुरावा आहे.

६ · तांब्याची शिवराई आणि सुवर्ण होन

शिवराईच्या इतिहासात होनचा उल्लेख येतो, कारण दोन्हींचा संबंध स्वराज्याच्या चलनविश्वाशी आहे. मात्र त्यांची गल्लत करता कामा नये. या पुस्तकातील शिवराई म्हणजे मुख्यतः छत्रपती शिवरायांच्या राजनावाशी संबंधित तांब्याचा नाणेप्रकार. होन हा सोन्याच्या नाण्यांच्या आधीपासून अस्तित्वात असलेल्या परंपरेतील प्रकार आहे. शिवरायांनी होनचा शोध लावला, असा अर्थ यावरून निघत नाही.

मुंबईतील छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालयाच्या मार्गदर्शकात राजनाम असलेल्या एका सुवर्ण होनची नोंद आहे. त्याचे वजन २.९ ग्रॅम आणि आकार सुमारे १.१ सेंटीमीटर दिला आहे. संग्रहालयाच्या मते हे विशिष्ट नाणे बहुधा १६७४ च्या राज्याभिषेकाच्या प्रसंगी पाडले गेले असावे. हा संबंध त्या नमुन्याविषयीचा सावध संग्रहालयीन निष्कर्ष आहे; सर्व होनांचे ठिकाण आणि वर्ष त्यावरून निश्चित होत नाही.

सोन्याचा होन आणि तांब्याची शिवराई यांचे धातू वेगळे, व्यवहारातील स्थानही वेगळे. ठिकाण, काळ, धातूची गुणवत्ता आणि बाजारातील स्वीकार यानुसार नाण्यांची किंमत बदलू शकत होती. त्यामुळे एक होन म्हणजे नेहमी अमुक इतक्याच शिवराया, किंवा आजच्या रुपयांत नेमकी अमुकच किंमत, असे सरसकट सांगता येत नाही.

स्वराज्याच्या आधीही दख्खनमध्ये बाजार, व्यापारी मार्ग आणि वेगवेगळी नाणी होती. शिवरायांची कामगिरी समजण्यासाठी हा संदर्भ पुरेसा आहे. इथे आपले मुख्य लक्ष तांब्याच्या शिवराईवर आणि तिला अर्थ देणाऱ्या स्वराज्यावर आहे.

७ · बाजारात फिरणारी मुद्रा

पहाटे शेतातून धान्य निघते. गावात अवजारे दुरुस्त होतात. कुणी मीठ आणते, कुणी कापड नेते, कुणी बैलगाडीत माल भरून घाट चढते. अशा व्यवहारांत नाणे उपयोगी पडते. ही एखाद्या विशिष्ट दिवशी नोंदलेली घटना नाही; त्या काळच्या अर्थजीवनाची कल्पना देणारे चित्र आहे.

बाजारपेठ आणि श्रमांतून निर्माण होणारी संपत्ती

एखादे नाणे लोकांनी स्वीकारावे यासाठी त्यांना त्याचे रूप ओळखता येणे, धातू व वजनावर विश्वास वाटणे आणि पुढील व्यवहारातही ते चालेल याची अपेक्षा असणे महत्त्वाचे होते. नाण्यावरील राजनाव ही

सत्तेची खूण होती; प्रत्यक्ष व्यवहारात स्थानिक सवयी आणि स्वीकार यांनाही महत्त्व होते.

बाजार केवळ खरेदी करणाऱ्यांचा नसतो. त्यात शेतकरी, कारागीर, वाहतूकदार, व्यापारी, मजूर आणि त्यांच्या कुटुंबांचे श्रम गुंतलेले असतात. युद्ध, अवाजवी मागणी किंवा रस्त्यावरची असुरक्षितता वाढली तर त्याचा परिणाम धान्यापासून व्यापारापर्यंत सर्वत्र होतो. उलट स्थैर्य मिळाले की व्यवहारांना आधार मिळतो.

शिवराईचा इतिहास या दैनंदिन जगण्याशी जोडला जातो. सर्व व्यवहार एका नाण्यातच होत असत असा दावा करणे योग्य ठरणार नाही. निरनिराळ्या नाण्यांचे आणि वस्तूंचे व्यवहार एकाच काळात अस्तित्वात होते. पण लहान मूल्याच्या तांब्याच्या मुद्रेमुळे स्वराज्याची ओळख सर्वसामान्यांच्या जगण्याशी जोडून पाहण्याचा एक मार्ग आपल्याला मिळतो.

८ · स्वराज्याचा आधार : शेतकरी आणि रयत

गडाच्या पायथ्याशी शेत असते. त्या शेतात बी पेरण्यासाठी मेहनत, जनावरे, पाणी आणि पुढच्या हंगामाची आशा लागते. पिकातून घर चालते; उरलेल्या उत्पादनातून बाजार भरतो आणि राज्याला महसूलही मिळतो. म्हणूनच रयतेची स्थिती हा स्वराज्याच्या बळाचा मूलभूत प्रश्न होता.

शेती, श्रम आणि स्वराज्याचा पाया

शिवरायांच्या कारभारावरील ऐतिहासिक नोंदींमध्ये जमीन, वसुली आणि शेतकऱ्यांच्या संरक्षणाचा विचार दिसतो. अडचणीत आलेल्या शेतकऱ्याला उभे करण्यासाठी जनावरे व बियाण्यांची मदत, लागवड टिकवणे आणि अधिकाऱ्यांनी जबाबदारीने वसुली करणे या गोष्टींना महत्त्व दिल्याचे अभ्यासातून समोर येते. प्रदेश आणि परिस्थितीनुसार

व्यवस्था वेगवेगळी होती; प्रत्येक ठिकाणी एकच परिणाम झाला असे नाही.

दुष्काळ, युद्ध आणि लुटीचा फटका रयतेला बसत होता. राजाची आज्ञा दिली म्हणजे सर्व अडचणी संपल्या किंवा प्रत्येक अधिकाऱ्याने ती नेहमी पाळलीच, असे आपण मानू शकत नाही. तरी शासनाने शेतकऱ्याच्या जगण्याला महत्त्व द्यावे, त्याची पेरणी आणि पुढचा हंगाम टिकावा, ही दिशा त्या कारभारातून दिसते.

गोविंद पानसरे यांनी 'शिवाजी कोण होता?' या पुस्तकात शेतकरी आणि कष्टकरी माणसांच्या दृष्टीने शिवरायांचा विचार केला आहे. इतिहासाकडे राजदरबाराबरोबर शेताच्या बांधावरूनही पाहण्याची दृष्टी त्यांच्या लेखनातून मिळते. आमच्यासाठीही ती दृष्टी महत्त्वाची आहे: स्वराज्य समजायचे असेल तर ते ज्यांच्या श्रमांवर उभे होते, त्या लोकांना केंद्रस्थानी ठेवले पाहिजे.

९ · भाजीच्या देठापासून सैन्याच्या शिस्तीपर्यंत

चिपळूण परिसरातील सैनिकी छावणीशी संबंधित शिवकालीन सूचनांमध्ये रयतेला त्रास होऊ नये, साठ्यांची काळजी घ्यावी आणि आवश्यक वस्तूंची खरेदी करावी, असा आशय येतो. पावसाळ्यापूर्वी घोड्यांचा चारा, धान्याचा पुरवठा आणि आग लागण्याचा धोका यांसारख्या तपशिलांकडेही लक्ष दिले गेले होते.

लोकप्रिय स्मरणात ही शिकवण ‘भाजीच्या देठालाही हात लावू नका’ अशा शब्दांत सांगितली जाते. ते पत्रातील शब्दशः उद्धरण म्हणून येथे दिलेले नाही; रयतेवर जबरदस्ती होऊ नये या भूमिकेचे ते लोकस्मृतीतील सार आहे. त्या सारामागे एक मोठे तत्त्व आहे: रक्षणासाठी असलेल्या सैन्यामुळेच सामान्य माणसाला भय वाटू नये.

पुरवठा, मोबदला आणि सैन्याची जबाबदारी

सैन्याला शौर्याबरोबर नियोजन आणि शिस्त आवश्यक होती. सैनिक, घोडे, शस्त्रे, अन्न आणि मार्ग यांची व्यवस्था नसेल तर किल्ले टिकणे कठीण होते. सैन्याच्या वेतनाचा आणि पुरवठ्याचा विचार शासनाला करावा लागत असे. खजिन्यातील उत्पन्नाचा संबंध अशा खर्चाशी आणि त्यामागील लोकांच्या श्रमांशी होता.

शिवरायांच्या राज्यात युद्ध आणि कठोर संघर्ष झाले, हीही वस्तुस्थिती आहे. त्यामुळे भूतकाळाला पूर्णपणे दुःखरहित चित्रात बसवण्यापेक्षा, उपलब्ध नोंदींत दिसणारी रयतेच्या संरक्षणाची अपेक्षा आणि युद्धातील मानवी किंमत दोन्ही समजून घ्यायला हवेत.

१० · किल्ले, बंदरे आणि व्यापाराच्या वाटा

सह्याद्रीतील किल्ले म्हणजे केवळ दगडी तट नव्हते. तिथे पाण्याची, धान्याची, दारुगोळ्याची आणि पहाऱ्याची व्यवस्था असणे गरजेचे होते. गडावरील अधिकारी, शिपाई, कारागीर आणि आसपासची गावे या सगळ्यांतून एक कार्यरत व्यवस्था तयार होत असे. गडाचे रक्षण आणि त्या परिसरातील जीवन एकमेकांशी जोडलेले होते.

घाटवाटांनी अंतर्भागाचा कोकणाशी संबंध जोडला. बंदरांतून मालाची ये-जा, जहाजांची दुरुस्ती आणि साठवण अशी कामे चालत. किनाऱ्यावरील सत्तासंघर्ष आणि समुद्रमार्गावरील आव्हाने लक्षात घेऊन शिवरायांनी आरमार आणि समुद्री किल्ल्यांना महत्त्व दिले. सिंधुदुर्ग यासारखे जलदुर्ग त्या धोरणाची आठवण करून देतात.

किनारी व्यापार आणि समुद्राशी जोडलेले स्वराज्य

किल्ल्यावरचा पहारेकरी, माल वाहणारा कामगार आणि बंदरात सौदा करणारा व्यापारी यांची कामे वेगळी; पण राज्याच्या आधारात तिन्हींचा वाटा होता. व्यापाराला मार्ग हवा, मार्गाला सुरक्षितता हवी आणि सुरक्षेसाठी साधनसंपत्ती हवी. नाणे या संपूर्ण जाळ्याचे एक दृश्य चिन्ह आहे; ते एकटे सर्व इतिहास सांगू शकत नाही.

११ · राज्यकारभार आणि माणसांचा मान

स्वराज्य उभारणे म्हणजे निर्णय घेण्याबरोबर त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी यंत्रणा उभारणे. महसूल, पत्रव्यवहार, सैन्य, किल्ले आणि न्याय या कामांसाठी जबाबदाऱ्या विभागल्या गेल्या. राज्याभिषेकानंतर

अष्टप्रधान मंडळाशी जोडलेल्या पदांची ओळख अधिक ठळक झाली. पदे महत्त्वाची होती; पण त्यांच्या मागील काम आणि हिशेब त्याहून महत्त्वाचे होते.

अधिकाऱ्यांची निवड, बातम्या मिळवणे, परिस्थितीचा अंदाज घेणे आणि गरजेच्या वेळी निर्णय बदलणे या गोष्टी नेतृत्वाचा भाग होत्या.

शिवरायांच्या सोबत विविध पार्श्वभूमींचे लोक काम करत होते.

स्वराज्याच्या इतिहासात पराक्रमाबरोबर प्रशासन, मुत्सद्देगिरी, लेखन, संदेशवहन आणि पुरवठा यांचेही स्थान आहे.

राज्यकारभार, सल्लामसलत आणि जबाबदारी

शिवरायांच्या धार्मिक धोरणाबाबत शालेय इतिहासात विविध धर्मांच्या उपासनेबद्दल आदर आणि लढायांच्या वेळी स्त्रियांचा मान राखण्याच्या सूचनांचा उल्लेख आहे. सतराव्या शतकातील राजकारण आजच्या भाषेत जसाच्या तसे बसवणे योग्य नाही; तरी लोकांना त्यांच्या धर्मामुळे शत्रू मानणे हा इतिहास समजण्याचा योग्य मार्ग नाही. त्या काळातील संघर्ष सत्तेशी आणि राजकारणाशीही जोडलेले होते.

महाराजांच्या कार्याचा गौरव करताना इतरांचा द्वेष करणे आवश्यक नाही. न्याय, कर्तव्य आणि माणसाचा सन्मान या मूल्यांना आपल्या आचरणात स्थान देणे हा त्या गौरवाचा अधिक अर्थपूर्ण मार्ग ठरू शकतो.

१२ · शिवरायांनंतरही जिवंत राहिलेली परंपरा

१६८० नंतर स्वराज्यावर मोठी संकटे आली. छत्रपती संभाजी महाराजांनी कठीण परिस्थितीत राज्याची जबाबदारी सांभाळली आणि मुघल आक्रमणाविरुद्ध संघर्ष केला. १६८९ मध्ये त्यांना पकडून ठार करण्यात आले. त्यांचा संघर्ष आणि बलिदान मराठा इतिहासातील महत्त्वाचा अध्याय आहे.

यानंतर छत्रपती राजाराम महाराजांच्या नेतृत्वाखाली लढा पुढे गेला. जिंजी हे प्रतिकाराचे महत्त्वाचे केंद्र ठरले. राजाराम महाराजांच्या निधनानंतर महाराणी ताराबाईंनी आपल्या अल्पवयीन पुत्राच्या वतीने नेतृत्व स्वीकारून संघर्ष चालू ठेवला. पुढे छत्रपती शाहू महाराजांच्या काळात राजकीय समीकरणे आणि मराठा सत्तेचा विस्तार बदलत गेला.

संकटाच्या काळात नेतृत्व आणि राज्यकारभाराची जबाबदारी

या काळात गावांवर, शेतीवर आणि बाजारांवर युद्धाचा भार पडला. सत्ताबदल झाला की लोकांच्या हातातील प्रत्येक नाणे एका क्षणात बदलत नाही. जुनी मुद्रा काही काळ वापरात राहू शकते; परिचित प्रकार पुढेही पाडले जाऊ शकतात. शिवराई प्रकारांचा अभ्यास करताना

म्हणूनच नाण्यावरील राजनाव आणि त्या विशिष्ट वस्तूचा निर्मितीकाळ वेगवेगळे समजावे लागतात.

अठराव्या शतकात मराठा सत्तेचे भौगोलिक आणि आर्थिक जग बदलले. विविध भागांतील टांकसाळी आणि रुपयांचे प्रकार चलनविश्वाचा भाग होते. किनाऱ्यावरील आंग्रे घराण्याच्या नाण्यांबद्दलच्या एका अभ्यासातही 'शिवराई' प्रकाराशी संबंधित तांब्याच्या मुद्रांची चर्चा येते. हा पुढील परंपरेचा धागा आहे; या पुस्तकातील छायाचित्रातील नाणे त्या टांकसाळीचेच होते असे त्यावरून ठरत नाही.

महाराष्ट्राच्या जुन्या पुणे गॅझेटिअरमध्ये एकोणिसाव्या शतकातही 'शिवराई' किंवा 'छत्रपती' नावाच्या तांब्याच्या नाण्यांचा उल्लेख आढळतो. यावरून त्या नावाशी संबंधित चलनपरंपरेचे दीर्घ आयुष्य समजते; मात्र प्रत्येक जतन झालेल्या नाण्याचा उगम त्यावरून निश्चित होत नाही.

१३ · नाणे जपताना इतिहासही जपावा

जुन्या नाण्याकडे पाहताना सर्वप्रथम त्यावरची अक्षरे आणि दोन्ही बाजूंचा ठसा आपले लक्ष वेधतात. पण त्याच्या अभ्यासात आणखी अनेक धागे असतात: धातू, वजन, व्यास, जाडी, कडा, झीज, सापडण्याचे ठिकाण आणि उपलब्ध मालकीनोंद. फक्त रंग पाहून किंवा इंटरनेटवरील एखाद्या छायाचित्राशी साधर्म्य आढळले म्हणून नाणे अस्सल किंवा शिवकालीन ठरत नाही.

पाच शिवराई तांब्याच्या नमुन्यांवरील प्रकाशित धातुवैज्ञानिक अभ्यासात त्यांची वजनं ८.५० ते ९.२३ ग्रॅम या मर्यादेत नोंदली गेली. ही त्या पाच नमुन्यांची मोजणी आहे; प्रत्येक अस्सल शिवराईचे वजन याच मर्यादेत असलेच पाहिजे, असा नियम नाही. या पुस्तकात आधी दिलेले फिट्झविल्यम संग्रहालयातील ९.४५ ग्रॅम वजनदेखील दुसऱ्या स्वतंत्र नमुन्याचे आहे.

पुण्याच्या जुन्या गॅझेटिअरमध्ये बनावट शिवरायांचाही उल्लेख आहे. त्यामुळे दुर्मीळतेची किंवा मोठ्या किमतीची गोष्ट ऐकून निर्णय घेण्याऐवजी दोन्ही बाजूंचे स्पष्ट फोटो आणि मोजमापे जपणे, तसेच पात्र

नाणकशास्त्रज्ञ किंवा संग्रहालयाचा सल्ला घेणे अधिक योग्य ठरते. जोरदार घासणे किंवा रासायनिक साफसफाई केल्याने जुन्या वस्तूची हानी होऊ शकते; संवर्धनासाठी तज्ज्ञांची मदत घ्यावी.

जपलेले नाणे केवळ संग्रहातील वस्तू नसते. त्यासोबतची खरी माहिती जपली, तर पुढच्या पिढीला त्यातून इतिहास शिकता येतो. नाण्याच्या भोवती रंगवलेली गोष्ट जितकी सुंदर असली तरी ज्या ठिकाणी माहिती अपुरी आहे तिथे प्रामाणिक राहणे हेच त्या वारशाला योग्य मानवंदन ठरते.

१४ · शिवरायांकडून आजच्या काळासाठी

महाराजांच्या जीवनाकडे पाहिले की नेतृत्वाचे अनेक धडे मिळतात. परिस्थिती समजून घेणे, संकटात धैर्य ठेवणे, सहकाऱ्यांची निवड करणे, जबाबदारी वाटणे, नियोजन करणे आणि निर्णयाची वेळ ओळखणे—या गोष्टी त्यांच्या कार्यातून आपल्याला दिसतात. त्या महाराजांची शब्दशः वचने म्हणून नव्हे, तर इतिहासातून आपण आज घेत असलेली शिकवण म्हणून समजाव्यात.

दूरचा विचार करणारा नेता केवळ आजचा विजय मोजत नाही. उद्या लोकांना जगता येईल का, सहकाऱ्यांना आवश्यक साधने मिळतील का आणि उभे केलेले काम टिकेल का, हेही पाहतो. शिवरायांच्या आयुष्यातील तह, पुनरागमन, किल्ल्यांचे व्यवस्थापन आणि रयतेची काळजी या प्रत्येकातून वेगवेगळ्या प्रकारची जबाबदारी दिसते.

इतिहासाची शिकवण पुढील पिढीकडे

आजचे जग आणि सतराव्या शतकातील राजसत्ता एकसारखी नाहीत. आजच्या लोकशाहीतील अधिकार, समानता आणि जबाबदारी यांच्या चौकटी वेगळ्या आहेत. त्यामुळे भूतकाळाची हुबेहूब नक्कल

करण्याऐवजी त्यातून प्रेरणा घेऊन आजच्या काळात न्याय्य आणि उत्तरदायी काम करणे महत्त्वाचे आहे.

शेतकऱ्याला आपल्या कष्टाचा योग्य मोबदला मिळावा, कामगाराचा मान राखला जावा, व्यवहारात विश्वास असावा आणि अधिकार वापरताना दुर्बल माणसाचा विचार व्हावा—या अपेक्षा आजही तितक्याच महत्त्वाच्या आहेत. आर्थिक स्वराज्याचा आजचा अर्थही आपल्यासाठी हाच: लोकांच्या श्रमांना संधी, ज्ञानाला आधार आणि निर्णयांमध्ये जबाबदारी. ही आजची मूल्याधारित मांडणी आहे; शिवराई नाणे आधुनिक आर्थिक व्यवस्था असल्याचा दावा नाही.

मोठी सुरुवात करण्यासाठी मोठी साधनेच लागतात असे नाही. छोट्या पावलाने सुरुवात करून, योग्य साथीदारांसह चिकाटीने पुढे जाणे हा छत्रपती शिवरायांच्या जीवनातून मिळणारा प्रेरणेचा धडा आहे. त्या धड्याला समाजाच्या हिताची जोड दिली, तर इतिहासावरील आपले प्रेम कृतीत उतरते.

अखेरचा मुजरा

हातात मावणाऱ्या तांब्याच्या शिवराईवर काही अक्षरे आहेत. पण त्या अक्षरांमागे सह्याद्रीतील गड, मावळ्यांचा पराक्रम, जिजाऊंचे संस्कार आणि रयतेचे कष्ट उभे आहेत. स्वतंत्र सत्तेचा मान आणि त्या सत्तेची जबाबदारी या दोन्हींची आठवण हे नाणे करून देते.

छत्रपती शिवरायांचे नाव आपण अभिमानाने घेतो. तो अभिमान अधिक मोठा होईल, जेव्हा आपल्या कामातून एखाद्याला न्याय मिळेल, शेतकऱ्याचा सन्मान होईल आणि पुढच्या पिढीसाठी अधिक चांगले जग उभे राहील.

सह्याद्रीपासून भविष्याकडे जाणारी वाट

जय जिजाऊ! जय शिवराय!

कालरेषा

१६३० — शिवनेरीवर छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जन्म.

१६४० चे दशक — मावळ परिसरात स्वराज्य उभारणीची सुरुवात आणि किल्ल्यांचे महत्त्व वाढते.

१६५९ — प्रतापगड परिसरातील अफझलखानविरुद्धचा संघर्ष.

१६६० — पन्हाळ्याचा वेढा आणि विशाळगडाकडे सुटका; बाजीप्रभू आणि सहकाऱ्यांचा लढा.

१६६५–१६६६ — पुरंदरचा तह; पुढील वर्षी आग्र्याहून सुटका.

६ जून १६७४ — रायगडावर राज्याभिषेक; छत्रपतीपदाची औपचारिक प्रतिष्ठापना.

१६८० — छत्रपती शिवरायांचे निधन.

१६८९ — छत्रपती संभाजी महाराजांचे बलिदान; छत्रपती राजाराम महाराजांच्या नेतृत्वाखाली संघर्ष पुढे.

१७०० नंतर — महाराणी ताराबाईंचे नेतृत्व; पुढील काळात छत्रपती शाहू महाराजांच्या कारकिर्दीत राजकारणाची नवी दिशा.

एकोणिसावे शतक — पुणे गॅझेटिअरमध्ये जुन्या शिवराई नाण्यांचा उल्लेख. विविध नमुन्यांचे नेमके काळ आणि उगम वेगळे असू शकतात.

निवडक संदर्भ आणि चित्रश्रेय

या पुस्तकातील नाण्यांची माहिती संग्रहालयीन नोंदी आणि संशोधनाच्या आधारे मांडली आहे. इतिहासाच्या कथनासाठी महाराष्ट्राचे अधिकृत पाठ्यपुस्तक व निवडक ऐतिहासिक ग्रंथ उपयोगी पडले. या ग्रंथांमध्ये

मांडलेले दृष्टिकोन आणि संग्रहालयांनी नोंदवलेले विशिष्ट नमुने हे स्वतंत्र स्वरूपाचे स्रोत आहेत.

छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालय, मुंबई — अधिकृत मार्गदर्शक, नाणेदालन, पृष्ठ ८३; सुवर्ण होन, संग्रहक्र. ३२५७. मूळ नोंद

फिट्झविल्यम संग्रहालय, केंब्रिज — Shivarai Paisa, संग्रहक्र. CM.BK.831-R; वजन, आकार आणि अनिश्चित कालमर्यादा. मूळ नोंद

भारतीय रिझर्व्ह बँक — चलनसंग्रहालयातील मराठा नाण्यांचा ऐतिहासिक आढावा. मूळ नोंद

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक मंडळ — History and Civics, इयत्ता सातवी; स्वराज्याचा कारभार, आदर्श राज्यकर्ता आणि मराठ्यांचा संघर्ष. मूळ नोंद

महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर — पुणे जिल्हा, चलनाविषयीची ऐतिहासिक नोंद. मूळ नोंद

Meenakshi Singh आणि Manager Rajdeo Singh — तांब्याच्या शिवराई नाण्यांवरील धातुवैज्ञानिक अभ्यास, २०२३; पाच नमुन्यांची मोजमापे. मूळ नोंद

Shailendra Bhandare — मराठा आरमारातील आंग्रे घराण्याच्या इतिहास व नाण्यांचा अभ्यास, Oriental Numismatic Society. मूळ नोंद

गोविंद पानसरे — ‘शिवाजी कोण होता?’; रयत, राज्य आणि समाज यांविषयीची लेखकाची स्वतंत्र मांडणी. गो. स. सरदेसाई — New History of the Marathas, खंड १; शिवकालीन सैन्य व कारभाराचा संदर्भ.

प्र. ४ चौ छायाचित्रे : प्रतीश खेडेकर (Pratish Khedekar), विकिमीडिया कॉमन्स. मूळ नोंदीनुसार नाणे नवीन किशोर म्हात्रे यांच्या संग्रहातील आहे. पहिली बाजू · दुसरी बाजू · CC BY-SA 4.0 परवाना. छायाचित्रे मांडणीसाठी आकारबदल आणि संक्षेपित स्वरूपात वापरली आहेत; हे श्रेय मूळ छायाचित्रकार किंवा संग्रहकर्त्यांनी पुस्तकाला मान्यता दिल्याचा दावा नाही.

मुखपृष्ठावरील आणि आतील रंगीत ऐतिहासिक दृश्ये ही पूर्वीच्या पुस्तकातील कलात्मक चित्रे आहेत; ती घटनांची प्रत्यक्ष छायाचित्रे नाहीत.

© २०२६ लेखक. पुस्तकातील स्वतंत्र मजकूरासाठी हक्क राखीव. ऐतिहासिक नाण्यांच्या छायाचित्रांवर नमूद केलेला स्वतंत्र परवाना लागू आहे.

लेखक आणि संपर्क

समाधान भारतीय आणि अभिषेक देशमुख हे BBXNexus चे सह-संस्थापक आहेत.

समाधान भारतीय

दूरध्वनी : +९१ ७७०९२ ०९२६१

Instagram : @samadhanbhartiya

LinkedIn : samadhanbhartiya

Facebook : facebook.com/share/1F8DvH8aGy

X : @SamadhanBhartiy

YouTube : @samadhanbhartiy1106

अभिषेक देशमुख

दूरध्वनी : +९१ ७०५८५ ४४४२४

Instagram : @__abh1shk

LinkedIn : abhishek-deshmukh-03a908270

Facebook : facebook.com/share/1CV2wfMhEx

BBXNexus · संकेतस्थळ : www.bbxnexus.com

Instagram : @bbxnexus · X : @BBXNexus

LinkedIn : linkedin.com/company/146907569

छत्रपती शिवरायांची शिकवण

रयतेचा मान, श्रमांचा सन्मान

शौर्याला विवेकाची, अधिकाराला जबाबदारीची जोड द्यावी. रयतेचा मान राखत संकटात धैर्याने आणि माणुसकीने पुढे जावे.

स्वराज्याची प्रेरणा आपल्या कृतीतून जिवंत ठेवूया.

जय जिजाऊ! जय शिवराय!

www.bbxnexus.com